

La Cova de la Pastora com a espai funerari del neolític final ocupa un lloc destacat en la investigació arqueològica valenciana. Diversos són els motius que podem aduir, encara que subratllem dos dels aspectes que han aconseguit una més àmplia repercussió bibliogràfica: la detecció i l'anàlisi de diversos cranis amb orificis de trepanació i la riquesa quantitativa i qualitativa dels objectes materials trobats. La informació disponible sobre aquest interessant conjunt procedeix de l'estudi

LA COVA DE LA PASTORA

(ALCOI, L'ALCOIÀ, ALACANT)

ORETO GARCÍA PUCHOL

UNED. València

Investigadora contratada

Programa Torres Quevedo, Ministeri de

Ciència i Innovació

SARAH B. MCCLURE

Department of Anthropology

University of Oregon, USA

de les evidències arqueològiques recuperades en els treballs d'excavació antics, représ en dates recents en el marc del projecte¹ «Pastora Cave Project and the Emergence of Social Hierarchies in Mediterranean Spain»*. Les dades adverteixen d'un ús intensiu de la cavitat com a receptacle mortuori durant el neolític final (finals del VI al primer terç del IV mil·lenni cal BP), repetint un esquema característic per a aquest tipus de ritualitat en bona part de la geografia valenciana: inhumacions primàries en coves o clevills, que a més suggerei-

1.- Projecte National Geographic Society Research Grant 2007: Pastora Cave Project and the Emergence of Social Hierarchies in Mediterranean Spain. Direcció: Sarah B. McClure i Oreto García. En el projecte participen diferents organismes d'investigació de l'àmbit nacional (SIP Museu de Prehistòria –Diputació de València–, Universitat de València, Museu Arqueològic Municipal Camil Visiedo i Moltó d'Alcoi, MARQ Diputació d'Alacant, UNED, CSIC) i internacional (University of Oregon, University of Illinois, Universidade do Algarve).

* National Geographic Society, Garcia Puchol y McClure (2008).

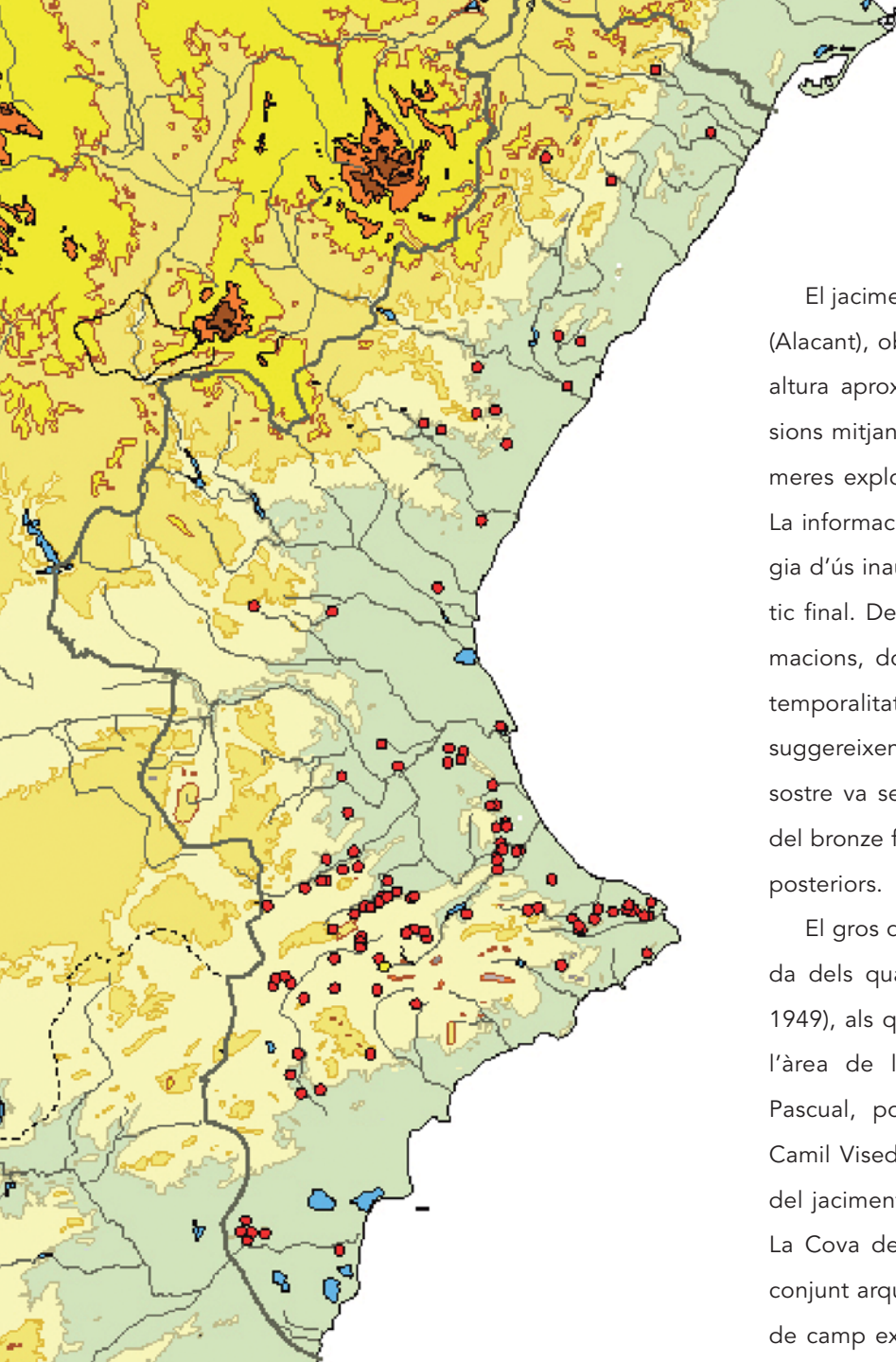

Figura 1. Situació de la Cova de la Pastora i les coves de soterrament múltiple al País Valencià.

xen desplaçaments posteriors possiblement relacionats amb successives adequacions de l'espai, acompanyades d'una sèrie d'objectes característics (ídols sobre os, elements d'adornament, eines de pedra i os, vaixel·la ceràmica).

El jaciment està situat en el terme municipal d'Alcoi (Alacant), obert en la part alta d'un xicotet turó a una altura aproximada de 860 msnm (Fig. 1). De dimensions mitjanes (13,5 m), quan s'hi van efectuar les primeres exploracions es trobava en gran manera reblit. La informació manejada reflecteix una àmplia cronologia d'ús inaugurada amb els nivells funeraris del neolític final. Dels tres nivells distingits amb restes d'inhumacions, dos han estat considerats propis d'aquesta temporalitat, en tant que per al final diversos autors suggereixen la seua atribució a l'edat del bronze. A sobre va ser descrit un nivell remenat amb materials del bronze final, però també d'època ibèrica, romana i posteriors.

El gros dels treballs de camp es remunta a la dècada dels quaranta del segle passat (Ballester, 1945 i 1949), als quals cal sumar la intervenció efectuada en l'àrea de l'entrada l'any 2008. El senyor Vicente Pascual, posterior director del Museu Arqueològic Camil Visedo d'Alcoi, va iniciar l'any 1940 l'excavació del jaciment, situat en una finca de propietat familiar. La Cova de la Pastora o dels Francesos ocultava un conjunt arqueològic excepcional. La lectura dels diaris de camp exhibeix un interessant conjunt d'inhumació amb un total de 46 cranis assimilats a tres capes diferenciades. Descrui igualment els objectes materials associats: elements d'adorn, ganivets de pedra, puntes de fletxa, vaixel·la ceràmica i ídols sobre os, entre altres. L'interés suscitat va comportar la implicació del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, que va assumir el projecte d'excavació del dipòsit restant sota la direcció de J. Alcácer en dues

Figura 2. Selecció d'objectes associats als soterraments del neolític final/eneolític de Pastora: d'esquerra a dreta i de dalt a baix. 1, gran fulla ganivet de sílex (mesures: 22 x 26 x 5,5 mm); 2, punxó d'os; 3, agulla de cap esferoïdal mòbil; 4, ídol oculat sobre os; 5, ídol pla sobre os; 6, dena geminada amb perforació bicònica; 7, dena en oliva de forma pseudoval amb perforació bicònica; 8, ídol antropomorf sobre pedra negra; 9, grans de pedra verda; 10 i 11, puntes de fletxa de forma romboidal; 12, 13 i 14, penjolls sobre ullals de cérvol; 15, penjoll recte sobre os; 16, penjoll en "L"; 17, penjoll acanalat; 18, penjoll cilíndric amb apèndix no perforat sobre ambre; 19, denes discoïdals, sobre lignit i calcària.

campanyes escameses durant els anys 1945 i 1950. En realitat, l'àrea excavada per Pascual –meitat septentrional– va resultar la més fèrtil, en tant que l'excavació d'Alcácer en la zona meridional i de l'entrada va suposar la ràpida detecció d'una crosta estalagmítica que ocupava, amb pronunciat pendent, bona part de la meitat meridional. El diari refereix un total de 6 cranis que segueixen la numeració dels discriminats en el seu dia per Pascual.

Un breu repàs a la col·lecció depositada en els fons arqueològics del SIP resulta obligat, alhora que tractarem de contrastar la informació citada amb les indicacions dels diaris d'excavació de Pascual i Alcácer. Per a un detall més exhaustiu remetrem a alguns treballs de caràcter monogràfic sobre el món funerari calcolític en l'àmbit valencià (Soler Díaz, 2002), a propòsit de la cultura material associada (Ballester, 1945; Simón 1998; Pascual Benito, 1998; Orozco, 2000; García Puchol i

Juan Cabanilles, ep.), o sobre les restes cranials (Rincón y Fenollosa 1949; Fregeiro, 2006; Riquet, 1953; Fusté, 1958; Campillo, 1976 i 1977; Roca de Togores i Soler en aquest volum).

Els fons del museu custodien el conjunt de cranis recuperats, convertits des de la primera publicació en un dels objectes principals d'anàlisi. Diverses han estat les qüestions abordades en relació amb les patologies observades i les empremtes d'intervencions quirúrgiques conegudes com a trepanacions (Rincón y Fenollosa, 1948; Campillo, 1976 i 1977). De la mateixa manera s'han dut a terme diverses estimacions d'edat i sexe dels individus encara que no disposem fins a la data d'un estudi que comprega la totalitat de la mostra. Aquest fet ha propiciat la publicació de diferents aproximacions sobre el nombre d'individus inhumats (entre 50 i 70), i també ha donat peu a certes incongruències relatives a l'edat i el gènere d'aquests. Amb les dades disponibles, poc podem afegir sobre l'existència o no de relacions genealògiques, o fins i tot a propòsit de la detecció de tractaments rituals particulars.

Pel que fa a les evidències materials depositades conjuntament amb els cadàvers (Fig. 2), la mostra ofereix una relació característica que incorpora diverses peces que podrien formar part de la vestimenta (agulles i alguns punxons) i de l'ornament personal (com penjolls o granets de collar elaborats sobre matèries primeres pètries diverses –variscita, calcària, lignit, etc.–, o fins i tot d'origen animal –incisius, petxines–). També són comuns els objectes que podem considerar propis d'activitats quotidianes (cas de les eines de pedra tallada

–grans làmines-ganivets, puntes de fletxa–, pedra polida, vaixel·la ceràmica). Resulta obvi com qualsevol d'aquests elements pot arribar a tenir un significat especial, relacionat amb el món de les creences i els ritus associats. Els ídols sobre os (oculats, plans), ben documentats a Pastora, advertirien d'una manera més immediata sobre aquest tipus de significat. Els escassos objectes metàl·lics descrits no pareixen en canvi estar relacionats amb els vestigis funeraris neolítics.

No obstant això, donat el caràcter no sistemàtic de l'excavació, moltes de les qüestions lligades a la seua interpretació relacionades amb les modalitats d'enterrament, ritualitat i diacronia resulten de difícil solució. En aquest sentit, la intervenció de camp de l'any 2008 en el marc del projecte NSG tenia com un dels seus objectius demanar informació sobre la formació del depòsit i la seua lectura en termes cronoculturals. Per a això es van dur a terme diversos sondejos: un en l'interior de la cavitat, a fi de comprovar la naturalesa del nivell de base actual, un altre en l'àrea de l'entrada, ja en l'exterior de la cova, i quatre més que van afectar els amuntaments de pedres i sediment que pareixien correspondre a la terra de garbella extreta durant les excavacions antigues. El projecte contempla al mateix temps l'aplicació de tècniques arqueomètriques (ADN, isòtops d'estronci, isòtops de carboni i nitrogen, datacions radiocarbòniques, anàlisis metal·logràfiques, de procedència, entre altres), sobre una selecció estudiada de mostres amb l'objectiu d'avançar en el coneixement global d'aquestes societats prehistòriques del neolític final, fent insistència en els aspectes organitzatius i en el rerefons ideològic i ritual.

Figura 3. Excavació de la terrera en l'àrea exterior del jaciment.

Després de finalitzar els treballs de camp, la investigació es troba en fase d'avaluació de dades. Disposem ja dels resultats de la datació AMS de 10 mostres tretes de fragments de mandíbules humanes. Aquestes datacions emmarquen l'ús funerari de la cavitat durant el neolític final (des de finals del VI mil·lenni cal BP) l'horitzó campaniforme (finals del V mil·lenni cal BP), i el bronze mitjà (primer terç del IV mil·lenni cal BP). També estem en disposició d'avançar algunes claus per a la seua interpretació contextual i diacrònica. Entre elles assenyalarem, en primer lloc, la referida al grau de selecció dels materials depositats en el SIP. Servisca d'exemple la presència quasi exclusiva de restes cranials en els fons del museu, factor que impedia fer valoracions relacionades amb altres aspectes anatòmics o patològics sobre les restes postcranials i per

extensió sobre el tractament dels cossos i la seua derivada postdeposicional. Tampoc no disposàvem d'informació sobre el parador de les restes de fauna esmentades en els diaris de camp. Els sondeigs efectuats en el terrer exterior del jaciment han posat de manifest la selecció d'objectes practicada (Fig. 3). En efecte, s'hi han trobat nombroses restes òssies postcranials humanes, així com restes de fauna, abandonades junt amb el sediment en el moment de la garbella. Els fragments ceràmics també suposen una xifra significativa, tant a mà, com a torn. El mateix cal dir d'altres objectes de variada grandària, com els grans de collar, i en menor nombre algunes peces sobre pedra tallada (bàsicament puntes de fletxa). La intenció resulta òbvia: només van ser traslladats aquells restes que al seu dia es van considerar rellevants (cas dels cranis més complets) o

Figura 4. Sondeig efectuat a l'entrada de la cavitat.

objectes materials significatius (adorns, objectes ossis, ídols, una selecció de fragments ceràmics, peces metàl·liques entre altres). Encara així, el mostratge efectuat ha propiciat un increment notable en la xifra d'objectes materials, sobretot pel que fa als adorns menuts.

Una segona qüestió abordada feia referència al grau de conservació del depòsit en l'actualitat. Si les indicacions dels diaris arribaven a plantejar certes contradiccions respecte d'això, els anys transcorreguts havien aconseguit emmascarar el nivell de base i qualsevol altre testimoni de l'antiga intervenció. Un punt en particular va ser objecte del nostre interès: indagar sobre la naturalesa de la crosta estalagmítica que ocupava gran part de la meitat meridional de la cavitat. L'estudi geomorfo-

lògic practicat² ha revelat l'anterioritat de la formació en relació amb els nivells de deposició funerària calcolítics, alhora que la circulació hídrica pareix haver afavorit l'atapeïment del sediment immediatament en contacte amb ella. Per tot això, la neteja hi efectuada ha propiciat la recuperació de diversos objectes materials i també restes humanes *in situ*.

D'altra banda, a més de comprovar la naturalesa estèril del sediment de base actual, vam decidir realitzar un sondeig a l'entrada de la cova, únic lloc on podia entreveure's la conservació de depòsit arqueològic (Fig. 4). L'estratigrafia hi exhumada ha revelat principalment l'existència de nivells de cronologia històrica, des d'època ibèrica fins a l'actualitat. No obstant, s'hi ha detectat un nivell prehistòric amb presen-

2.- L'estudi ha estat efectuat per Jesús Jordá (UNED, Madrid).

cia de vaixel·la ceràmica a mà, l'adscripció de la qual al neolític final o l'edat del bronze estaria encara per determinar.

Moltes són encara les qüestions obertes entorn d'aquest conjunt funerari. Respondre-les constitueix el fi del projecte en curs per a tractar així d'endinsar-nos en el món ritual i organitzatiu d'aquestes societats de la fi de la prehistòria. Pastora exhibeix, com hem vist, diversos punts a favor. La seua ubicació en una àrea on s'han realitzat els màxims esforços en la valoració del poblament prehistòric³ complementa la lectura contextual per a la seua interpretació en termes històrics. Desfer el camí previ relatat pels primers investigadors del lloc ens ha servit també de guia per al coneixement d'aquest interessant jaciment. Els seus encerts i llacunes podran ser abordats a l'empara dels avanços tècnics disponibles en l'actualitat.

Bibliografia

- BALLESTER TORMO, I. (1949): *La Labor del SIP y su Museo en los años 1940-1948*. Museu de Prehistòria. València.
- (1945): «Ídolos oculados valencianos» En *Archivo de Prehistoria Levantina* II, Diputació de València, València, pp. 115-141.
- CAMPILLO VALERO, D. (1976): *Lesiones patológicas en cráneos prehistóricos de la Región Valenciana*. Serie Trabajos Varios del SIP, 50, Diputació de València, València.

- (1977): *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. Barcelona: Montblanc-Martín, 1977.
- FREGUIRO, M^a. I. (2006): «Investigaciones antropológicas sobre el Calcolítico peninsular y estudio bioarqueológico de la “Cova de la Pastora” (Alcoy, Alicante)». En Sanahuja (dir.) *Contra la Falsificación del Pasado Prehistórico. Buscando la realidad de las mujeres y los hombres detrás de los estereotipos*. (Abstrac 2002-2005). Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales. Instituto de la mujer. p. 188-310.
- FUSTÉ ARA, M. (1957): Estudio antropológico de los pobladores neo-eneolíticos de la Región Valenciana.
- GARCÍA PUCHOL, O. I JUAN CABANILLES, J. (en premsa): «Las grandes láminas de sílex en el ámbito valenciano. Estado de la cuestión». *Europa al final de la Prehistoria: Les grans fulles de sílex*. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona.
- GARCÍA PUCHOL, O. I McCLURE, S. (2008): «Cova de la Pastora. A collaborative Project in Mediterranean Spain». *The SAA Archaeological Record, Special Issue: Internacional Cooperative Research. Society for American Archaeology*, vol. 8. N. 2, p. 18-20.
- OROZCO KOHLER, T. (2000): *Aprovisionamiento e intercambio. Análisis petroológico del utillaje pulimentado en la Prehistoria reciente del País Valenciano (España)*. BAR Internacional Series, 867. Oxford.
- PASCUAL BENITO, J. Ll. (1998): *Utillaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Serie Trabajos Varios del SIP, 95, Diputació de València, València.
- RINCÓN DE ARELLANO, A. I FENOLLOSA, J. (1949): «Algunas consideraciones acerca de los cráneos trepanados de la Pastora (Alcoy)». *La labor del SIP y su Museo en los años 1940-1948*, València. p. 66-76.
- RIQUET, R. (1953): «Analyse anthropologique des crânes énéolithiques de la grotte sépulcrale de La Pastora». En *Archivo de Prehistoria Levantina* IV, Diputació de València, València, pp. 105-122.
- SIMÓN GARCÍA, J.L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*. Serie Trabajos Varios del SIP, 93, Diputació de València, València.
- SOLER DÍAZ, J.A. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. *Real Academia de la historia*. museo arqueológico provincial de alicante. madrid/alicante. 2 vol.

3.- Projectes «Epipaleolithic and Neolithic, economy and settlement in the western Mediterranean: a regional approach to understanding the transition to domestication economies» 1991-1993, National Science Foundation, dirigit per C. Michael Barton, Joan Bernabeu Aubán i Joan Emili Aura Tortosa, i «Holocene Land Use Dynamics in the Western Mediterranean: a regional approach to the Transition to Domestication Economies» 2000-2003, National Science Foundation, sota la direcció de C. Michael Barton.